

УДК 141.7:316.3

ПРАВОВИЙ ВИМІР РАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

І. І. Бартагарієва

Реферат. На загальній території соціальної філософії та філософії права аналізується один з чинників формування громадянського суспільства, – раціональність у її правовому вимірі. На засадах принципів системного та структурно-функціонального аналізу з'ясовуються теоретичні та праксеологічні аспекти формування громадянського суспільства. Встановлюються базові складові й аксіологічний зміст правового дискурсу, аналізуються особливості сучасної соціальної раціональності. Робиться висновок, що право є фундаментом громадянського суспільства, який надає осмисленості та релевантності суспільним взаємовідносинам. Раціональність формує ціннісно-імперативну складову картини світу; за рахунок вільної комунікації пом'якшує політичні дисонанси та етичну напруженість, корегує правове поле, стримує «догматизацію» правових норм.

Ключові слова: громадянське суспільство, право, раціональність, дискурс, суспільні відносини.

Постановку проблеми сформулюємо у формі питання: яку роль відіграє соціальна раціональність у теорії та практиці громадянського суспільства, коли ця раціональність формується та розгортається на правовому полі?

Для пострадянської України, яка протягом тривалого історичного періоду потерпала від занедбання процесуально-нормативних і правових засад і опинилась на узбіччі магістральних процесів цивілізаційного розвитку, осмислення правових аспектів громадянського суспільства є вкрай необхідною справою, без якої просування до цивілізованих засад суспільного життя є проблематичним. Звернення до цієї проблематики є актуальним, зважаючи на європейський вектор розвитку нашої держави. Без поширення у суспільстві базових складових раціональності навряд чи є підстави сподіватися на впровадження цінностей громадянського суспільства. Сучасний етап розробленості проблеми правового виміру соціальної раціональності, в контексті проблем громадянського суспільства, відрізняється, з одного боку, розмаїттям підходів та інтерпретацій, а з іншого – потребує на цілісну теорію, яка б слугувала підґрунтям цих підходів.

З величезного масиву праць, присвячених проблемам громадянського суспільства, відзначимо роботи М. Вебера, Ю. Габермаса, Ф. Гайєка, А. Карася, А. Колодія, Н. Лумана, Т. Парсонса, І. Паська, Я. Паська, А. Тойбнера та ін. Складові інтеркультурного правового дискурсу досліджено О. Гьоффе, правові аспекти влади в контексті проблем соціальної філософії – С. Пролеєвим. Генезу ідеї раціональності у філософії простежували О. Анісов, П. Гайденко, П. Гуревич, Ю. Давидов, І. Касавін, Г. Левін, Н. Мудрагей, А. Новіков, М. Попович, М. Розов, З. Сокулер. Соціальні аспекти раціональності аналізували І. Вайс, М. Вебер, І. Вінкельман, К. Поппер, Ф. Тенбрук. Комунікативну раціональність розробляли К.-О. Апель, А. Єрмоленко, О. Назарчук, І. Фарман. Соціальну раціональність як предмет постнекласичного дискурсу вивчає В. Додонова. Питання раціонального та ірраціонального у праві розглядали Н. Бусова, Г. Зінцгеймер, Е. Бірлінг, С. Муромцев, Л. Петражицький, Б. Кістяківський та ін.

Мета статті: на загальній території соціальної філософії та філософії права розглянути один з чинників формування громадянського суспільства, а саме, раціональність у її правовому вимірі.

Робота ґрунтується на принципах системного та структурно-функціонального аналізу; для досягнення мети використовуємо гіпотетико-дедуктивний та порівняльно-історичний методи та аналогію.

В останні десятиліття в європейському теоретичному дискурсі особливого значення набуває розгляд правових аспектів громадянського суспільства, які є важливими чинниками збереження та удосконалення ціннісних засад демократичної соціальності. Європейська соціальна філософія та соціальна теорія робить наголос на тому, що громадянська активність людей, дотримання їх політичних свобод та комплексних прав, а також світоглядних орієнтирів все тісніше переплітається з процесами раціоналізації правової системи, які, з огляду на європейський досвід, забезпечують розвиток демократичних інститутів у глобалізаційному просторі.

Можемо констатувати, що важливим надбанням західноєвропейського філософського дискурсу стало обґрунтування легітимізації громадянського суспільства як базового європейського демократичного інституту у контексті його органічної пов'язаності з феноменом раціональності, фундаментальними правовими та суспільними чинниками, соціальними практиками різних спільнот і груп. Виходячи з базових принципів класичної раціональності стає очевидним, що визнання інститутів громадянського суспільства передбачає культивування та збереження особливих культурно-цивілізаційних норм і правил, які чітко проводять межу між раціональною та ірраціональною поведінкою, цивілізованою та дикунською (девіантною).

Раціональність протягом тривалого історичного часу є визначальною інтенцією життя різних прошарків європейського суспільства, способом практичної боротьби різних суспільних груп за власні права, своєрідним захистом осіб, що тривалий час потерпали від позараціонального свавілля авторитарних режимів. Режимів, які намагались зруйнувати соціальні засади життя особистості, контури її життєвого світу. Цілком справедливими можна вважати слова Ю. Габермаса, який стверджує що «громадянське суспільство ніколи не постало би в європейських країнах без усвідомлення громадою важливості <...> раціонального облаштування суспільства» [1, с. 34]. Інше питання, про яку раціональність йде мова. Мабуть, про раціональність постнекласичного типу. Така раціональність, вважає В. Додонова, «в якості цілей вбачає формування ціннісно-імперативного ставлення до світу, що досягається маніпулятивними засобами; між тим етична напруженість між цілями і засобами знімається диспутативно-комунікативними практиками» [2, с. 298]. Як бачимо, вже визначаючи цільовий аспект сучасної соціальної раціональності ми стикаємось з протиріччями та когнітивними дисонансами.

Констатуємо, що у європейській традиції історично присутнє усвідомлення того, що система раціональності може бути ефективною лише за умови, коли базові прагнення спільнот, їх інтенції, соціальні потреби є культурно та цивілізаційно обумовленими та у правовому вимірі несуперечливими, тобто можуть сприяти доречній, збалансованій та доцільній взаємодії суспільних індивідів, груп, верств і прошарків. Це є можливим завдяки нормативно підкріпленому *ratio*. Саме «у праві людина має знайти свій розум і відповідно до загальних вимірів раціональності воліє розглядати розумність права, як визначальний чинник існування громадянського суспільства» [3, с. 24].

Очевидно, що виникнення такого унікального цивілізаційного інституту як громадянське суспільство було б неможливим без облаштування різними спільнотами та соціальними групами раціонального правового порядку, який створюється (про це свідчить європейська соціальна теорія та відповідна практика) у процесі поєднання в суспільній діяльності таких чинників як цільова раціональність і ціннісна

раціональність. Саме синтез цих складових і уможливорює фундацію і унормування інститутів та систем модерного соціального порядку, у якому первинним інструментарієм соціальної інтеграції людей стає право.

Починаючи з античності для більшості дослідників аксіоматичною є думка про природність процесу кореляції правових основ суспільного життя з раціональними вимірами соціальних відносин, з життям різноманітних суспільних груп і прошарків, відтворенням соціального та культурного капіталу – громадянських свобод, які є вкрай необхідними для збереження й розширення в суспільстві нормативних засад цивілізованого суспільства. Стає очевидним також усвідомлення того, що без поширення у суспільстві засад раціональності навряд чи є підстави сподіватися на збереження дієвої матриці громадянського суспільства, а саме тих вимірів справедливості та людської гідності, які є основою європейських дискурсивно-нормативних патернів. Можемо стверджувати, що в останні два десятиліття в європейському теоретичному дискурсі особливого значення набуває розгляд суперечностей між теорією та практикою громадянського суспільства через утвердження в суспільній свідомості важливості підставових раціональних засад існування цього інституту. Симптоматичною у цьому контексті є позиція Т. Каразерса, який вважає громадянське суспільство продуктом західної цивілізації з її всеохоплюючими вимірами раціональності [4]. І така точка зору є домінуючою в європейському теоретичному дискурсі, на відміну від українського соціокультурного контексту, де громадянське суспільство часто густо розглядається лише через репрезентацію спонтанної активності неурядових організацій, які існують, начебто, у вільному від законів просторі. Таке розуміння громадянського суспільства контрастує з європейською соціальною теорією, у відповідності до якої визнання правових норм є «альфою та омегою» для колективних та індивідуальних суб'єктів суспільства, не залежачи від того, який світоглядний та політичний «колір» ці суб'єкти мають.

Європейська соціальна філософія та суспільна практика надають приклади того, як громадянська активність людей, їх індивідуальна та колективна діяльність, комунікаційні стосунки громадян та спільнот все тісніше переплітається з модернізацією та раціоналізацією правової системи. Історія розвитку модерну в цілому щільно пов'язана з розвитком правових відносин і з правовим регулюванням відносин власності, які набувають легітимізації в громадянському суспільстві через інститут правового визнання.

Першим хто найбільш послідовно у добу модерну досліджував взаємозв'язок громадянського суспільства з раціоналізацією правової системи був М. Вебер. Як відомо, німецький дослідник ототожнював розум зі здатністю людини встановлювати контроль над ситуацією, опанувати суспільні процеси. Раціоналізація на думку М. Вебера передбачає, що право «позбавлено усякого нормативного змісту» і сприймається особами як інструментарій для досягнення контролю над суспільними інститутами, над умовами їх спільного існування [5, с. 18]. Раціоналізація права, на думку німецького дослідника, призводить до його технічної та операційної складності і певною мірою обмежує автономію більшості людей, які в наслідок свого юридичного невігластва вимушені покладатися виключно на діяльність професійних юристів. Цю втрату свободи, в наслідок раціоналізації права, Вебер називає «долею сучасної людини». Вчений цілком свідомий того, що розширення раціоналізації є складним та суперечливим процесом, адже дуже часто призводить до бюрократизації соціальних інститутів та обмеженню території громадянського суспільства у конкретній історичній практиці. Він зокрема зауважує, що «бюрократична організація подібно до велетенської машини та є втіленням розуму», але в той же час вона призводить до зменшення автономії людини, «намагається встановити оболонку залежності людини, з якою остання має змиритися» [5, с. 56]. Ці міркування дуже актуальні. У сучасній Україні, де

кількість юристів не виправдано зростає, ми спостерігаємо також певне «перевиробництво» нормативно-правових актів.

Таким чином, розвиток формального раціонального права об'єктивно призводить до розчакловування світу та певної залежності громадянського суспільства від чиннику цілераціональності. З іншого боку, цей процес, як доводить Вебер, призводить до прогнозованості дій громадянського суспільства та соціальних відношень, які значною мірою, підпорядковуються корпоративній владі бюрократичних організацій. Завдячуючи системі права, політичні та економічні «актори» вимушені діяти як репрезентанти та клієнти організацій та підкорюватися відносинам, що врегульовуються законодавчо та можуть трансформуватися у догми. Це небезпечно, тому що громадянське суспільство – це завжди рухливе та критично мисляче суспільство, у якому права людини превалюють над інтересами власників бюрократичних, владних «машин».

У цьому контексті, ідея Вебера, у відповідності до якої суспільство не може існувати лише в площині виключно цілераціональності, а має підкріплюватися ціннісною раціональністю є вельми актуальною. Як і заслуговує на увагу те, що у процесі модернізації західна форма соціальності розпадається на самостійні ціннісні сфери з власними правилами та нормами. Ця ідея отримала продовження у західній соціальній теорії. Зокрема, П. Бурдьє окреслює процес розпаду громадянського суспільства на окремі інституційні поля, а Н. Луман, розвиваючи теорію Т. Парсонса, фокусує увагу на виділення окремих функціонально спеціалізованих автономних підсистем, появи нових інтегративних механізмів, які забезпечують координацію соціальних акторів. В межах громадянського суспільства Луман виділяє чотири базових підсистеми: 1) соціетальна підсистема, яка виконує інтегративну функцію підтримання гармонійних відносин у суспільстві, 2) репродуктивна підсистема соціокультурної взаємодії, яка включає в себе вірування людей, мораль, родину сферу життєвіту, 3) політична підсистема, яка забезпечує функцію колективного цілепокладання, 4) економічна підсистема, яка забезпечує функцію адаптації соціальних інститутів до оточуючого світу [6, с. 47].

Для теоретичного напрямку започаткованого Парсонсом і Луманом цілком очевидно, що завдяки руйнації традиційного життєвіту з його релігійними та родинно-символічними цінностями, зростає роль позитивного права, яке стає стрижнем сучасного суспільства в цілому і громадянського суспільства зокрема. Прибічники теорії систем (Т. Букшинський, П. Бурдьє, Н. Бусова, М. Мінаков та ін.) закликають звернутися до системної парадигми для того щоб пояснити кризу правого регулювання, яка мала місце у XX ст. і має місце на початку XIX ст. Одним з проявів цієї кризи є фокусування уваги на великому надлишку права у сучасному світі, «перевиробництві правових форм», на які звертають увагу сучасні юристи, економісти та соціальні теоретики. Дуже часто небезпідставно поєднуються поняття «бюрократизації та юридикації в сучасному світі» [7, с. 29]. Очевидно, що перевиробництво правових форм у його екстремальних конфігураціях є небезпечним для життєвого світу, без якого неможливо і уявити собі дієздатне громадянське суспільство, горизонтальну комунікацію, довіру та солідарність між громадянами.

Юридикація сучасного суспільства є породженням сучасної соціальної держави, яка стала реальністю в західному світі починаючи з першої половини XX ст. Така держава брала на себе відповідальність не тільки щодо тих людей, які потерпали під час індустріалізації, але й більшості населення європейських країн. Європейська практика довела, що надто велике піклування держави щодо громадян зводить активність та ефективність громадянського суспільства, перетворює громадян на «клієнтів» держави добробуту. Саме тоді виникають анекдотичні ситуації, коли за виразом Н. Лумана, «навіть встановлення сушилок для рук в суспільних туалетах стає справою держави» [6, с. 39].

Відтак можемо констатувати, що у ХХ ст. демократична правова держава через правове регулювання проводила політику соціальної інтервенції. Як засвідчує історичний досвід зловживання правом часто призводить до неефективності, до звуження прав різних соціальних груп, нехтування екологічною безпекою та правами споживачів. Західні дослідники, зокрема Р. Брюбейкер, як приклад неефективного використання права в суспільному житті називають «програми по забезпеченню соціальної допомоги, реалізація яких призведе до перетворення громадян у клієнтів держави загального добробуту» [8, с. 67].

Сучасні соціальні теоретики по-різному реагують на кризу правого регулювання. Більшість з них, зокрема, М. Томка та Е. Бадер, підкреслюють недостатнє знання юристами соціальних сфер та фокусують увагу на необхідності зростання впливу соціальних наук на формування правових понять та сучасне законодавство в цілому. Особливо це стосується законів, які безпосередньо зачіпають проблематику громадянського суспільства. Дослідники часто закликають до правової дерегуляції, до повернення до класичного формального права.

Цікавою у цьому плані є робота А. Тойбнера [9]. Він використовує для пояснення кризи правого регулювання методику аналізу відношень між соціальними системами. Тойбнер зазначає, що політики дуже часто намагаються використовувати право як засіб втручання держави в соціальні процеси та спираються на примітивну каузальну модель, у відповідності до якої – політична ціль влади детермінує правову програму. Саме ця програма визначає поведінку різних соціальних груп. Імплементация цієї моделі, на думку дослідника, імплікує загальну неефективність, яка пов'язана, як з низькою кваліфікацією виконавців так і з проблемою правового невігластва представників автономних неурядових організацій, різних груп громадянського суспільства. Тойбнер фокусує увагу на повній неадекватності цієї схеми, зазначаючи, що коли держава намагається використати право як інструмент політики, має місце взаємодія трьох автономних саморегульованих систем: політичної, правової та соціальної сфери життя. Проблема регулювання виникає на двох кордонах правової системи: взаємодії права з політикою та права з соціальною сферою.

Цілком очевидно, що політична система в конструюванні власної моделі суспільних відносин часто просто обмежує можливість права мати власну самореферентну організацію (ми можемо це спостерігати і на прикладі сучасної України), не усвідомлюючи небезпеки цього для демократичних соціальних відносин. В межах демократичної раціональної системи соціальних координат, політика, як і громадянське суспільство, не може тривіальними засобами впливати на право, а має забезпечити його *саморегуляцію*. Тойбнер зазначає, що «насилля над правовою системою призводять до того, що сигнали, які надає політична система не з'являються на внутрішньому екрані правової системи, вони просто зникають» [9, р. 71]. Вчений наводить приклад з використанням антикорпоративного закону в Німеччині, де, завдячуючи необмеженому впливу політичної системи та групи акторів громадянського суспільства на законодавство, парламентарії постійно приймають додатки до закону, які роблять неможливим доктринально-раціональний аналіз цього документа, адже додаткові положення часто густо є наслідком політичного компромісу, який суперечить інструментам раціонального використання права.

Глобальна криза засвідчує, що життя людей в різних європейських країнах все більше залежить від культивування у європейських суспільствах нормативно-правових раціональних засад соціально-культурного розвитку, які і є основою нормального функціонування громадянського суспільства. Одним з базових досягнень філософської думки стало усвідомлення того, що саме правові виміри раціональності є предикатом громадянського суспільства в цілому й громадянської активності зокрема. А. Тойбнер констатує, що юристи не мають орієнтирів в імплементації багатьох законів і закони

«скоріше є літературними есе ніж законодавчими актами, які мають використовувати для суспільства» [9, р. 81].

Підкреслимо, що надбанням західноєвропейського філософського дискурсу є обґрунтування зв'язку вимірів раціональності з фундаментальними правовими та громадянськими практиками різних країн. Виходячи з базових принципів класичної раціональності, паростки якої були закладені в давні часи, цілком очевидно, що збереження цього феномену в умовах європейської соціальності передбачає культивування та розширення особливих визначених правил, які чітко проводять межу між раціональною та позараціональною поведінкою. У відповідності ще до візії Аристотеля, побудова раціонального соціального порядку є особливою рисою людей, які створюють певні нормативні правила власного існування в контексті еволюції соціального розвитку. Цілком доречним у цьому контексті є зауваження А. Карася, у відповідності до якого «взаємопов'язаність права і раціональності окреслюється в теоретичному дискурсі з давніх часів» [10, с. 24]. Понад те, маємо визнати, що саме взаємообумовленість цих інститутів сприяє легітимації громадянського суспільства, як цивілізаційного інституту європейської культури, інституту соціальної інтеграції.

Розглядаючи взаємопов'язаність вимірів правового ладу з концептуальними засадами справедливості, німецький професор О. Гьоффе, віддзеркалюючи теоретичну візію Платона, наголошує, що автор класичних діалогів наполягав на тому, що політична влада у контексті збереження вимірів справедливості, має бути обмеженою владою закону, а взаємопов'язаність права і розуму, права і справедливості – «це не просто примха чи побажання, а засаднича фундаментальна умова суспільного буття, без якої не можна й уявити собі аутентичну комунікацію спільнот та гармонію суспільного життя як такого» [11, с. 82].

Таким чином, процес розширення раціональних засад людського буття є фундаментом демократичної трансформації суспільних відносин. Він сприяє гуманізації суспільних правил та норм, забезпечує позитивні тенденції соціального облаштування суспільства, є запорукою дотримання усталених європейських дискурсивно-нормативних особливостей, європейського громадянського поступу і дотримання універсальних прав людини.

Правовий дискурс є визначальним для утвердження громадянського суспільства, адже він 1) історично забезпечує різноманітним європейським спільнотам дотримання системи базових свобод для громадян; 2) сприяє незалежному судочинству, яке гарантує рівний захист для всіх членів суспільства; 3) спричиняє розподіл влади між законодавчою, виконавчою та судовою, яке гарантує зв'язок публічного управління з правом та законом. Базова складова цього дискурсу орієнтована на виміри соціальної інтеграції, дотримання вільної комунікації різних репрезентантів громадянського суспільства, законодавчого забезпечення конкуренції між різними партіями та рухами, утвердження рівних прав більшості та меншості в суспільно-політичних процесах.

Право є фундаментом громадянського суспільства, інститутом який надає осмисленості цивільним взаємовідносинам. З іншого боку, соціальна практика дає приклади, коли нормативні епістемічні конструкції стають надлишковими та здатні гальмувати демократичний розвиток за рахунок жорсткої соціальної інтервенції та глобальної юридикації. Тому, саме раціональність, яка базується на «філософії здорового глузду», етиці та прагматиці, здатна корегувати правові засади, стримувати, так би мовити, «догматизацію» правових норм. Раціональність формує ціннісно-імперативну складову картини світу та за рахунок вільної комунікації пом'якшує політичні дисонанси та етичну напруженість, латентно контролює владу. Сучасна соціальна раціональність не може погодитись з наявністю «клієнта» держави, а тільки громадянина держави, вільного та самодостатнього (зрозуміло, у межах адекватного правового поля).

Беззаперечним також є усвідомлення того, що життя людей все більше залежить від культивування позитивного синтезу правових і морально-нормативних раціональних засад, вимірів соціально-культурного розвитку, які і є основою функціонування громадянського суспільства. Саме цей синтез є вкрай важливим чинником аутентичної соціальності в цілому й громадянської активності зокрема.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена аналізу соціальної раціональності в її правовому измеренні на території проблем громадянського общества. Исследуются базовые составляющие правового дискурса и современной социальной рациональности, а также их аксиологические производные. Аргументируются положения: 1) право является неотчуждаемым атрибутом гражданского общества; 2) рациональность формирует ценностно-императивную составляющую картины мира, выполняет корректирующую и критическую функции.

Ключевые слова: гражданское общество, право, рациональность, дискурс, общественные отношения.

SUMMARY

The article is devoted to analysis of social rationality within its legal dimension in the domain of problems of civil law. The basic constituents of legal discourse and modern social rationality as well as their axiological derivatives are researched. The following points are argued: 1) law is an inalienable attribute of civil society; 2) rationality forms value imperative constituent of the picture of the world and performs the corrective and critical functions.

Key words: civil society, law, rationality, discourse, social relations.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность (лекции и интервью) [Текст] / Ю. Хабермас; [пер. с нем.]. – М. :Наука, 1992.–176 с.
2. Додонова, В. І. Постнекласичний дискурс соціальної раціональності: Монографія [Текст] / В.І. Додонова; ДонНУ. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2011. – 340 с.
3. Пролесев, С. В. Метафізика влади: Монографія [Текст] / С. В. Пролесев. – К. :Наукова думка, 2005. – 324 с.
4. Karazers, T. The Production and Defense of the Romanian Nation, 1900 to World War II [Текст] / T. Karazers – Margonem, 2002. – 316 p.
5. Вебер, М. Соціологія. Загально історичні аналізи. Політика [Текст] / М. Вебер; [пер. з нім. Олександр Погорілий]. – К. :Основи, 1998. – 534 с.
6. Луман, Н. Общество как социальная система (Общество общества. Ч. 1) [Текст] / Н. Луман; [пер. с нем. А. Антоновский]. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
7. Бусова, Н. Модернізація, раціональність і право [Текст] / Н. Бусова.–К. :Прометей, 2004. – 351 с.
8. Брюейкер, Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі [Текст] / Р. Брюейкер; [пер. з англ. О. Рябова].– Львів :Кальварія, 2006. – 279 с.
9. Teubner, A. Political system and civil society [Текст] / A. Teubner. – Washington :Washington University press, 2001. – 212 p.
10. Карась, А.Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях [Текст] / А. Карась. – Львів : Видавничий центр ЛГУ, 2003. –520 с.
11. Гюффе, О. Розум і право: складові інтеркультурного правового дискурсу [Текст] / О. Гюффе [пер. з нім. Л. А. Ситниченко, М. Д. Култаєвої]. – К. : Альтерпресс, 2003. – 264 с.

Надійшла до редакції 11.03.2013 р.